

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

TERMINOLOGIK BIRLIKLARNING MA'LUMOTLAR BAZASIDA IFODALANISHINING LEKSIK-SEMANTIK JIHLTLARI

Abduxalimov Abdulaziz Abdumutal o'g'li
Andijon davlat texnika instituti, assistenti

Annotatsiya

Mazkur tadqiqot terminologik birliklarning ma'lumotlar bazasida ifodalanishining leksik-semantik jihatlari o'rganishga bag'ishlangan. Unda terminlarning lingvistik tabiati, monosemiya tamoyili hamda antonimiya, sinonimiya va omonimiya kabi semantik munosabatlarning terminologik tizimdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari terminologiyada antonimiyaning tabiiy va zaruriy hodisa ekanligini, sinonimiyaning murakkab va bahsli xususiyatga egaligini, omonimiyaning esa ilmiy muloqotda noaniqlik keltirib chiqarishini ko'rsatadi. Shuningdek, lingvistik ma'lumotlar bazalarida terminlarning ifodalanish tamoyillari yoritiladi.

Kalit so'zlar: terminologiya, leksik-semantik munosabat, antonimiya, sinonimiya, omonimiya, monosemiya, terminologik tizim, ma'lumotlar bazasi, lingvistik tahlil.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В БАЗЕ ДАННЫХ

Абдухалимов Абдулазиз Абдумутал угли
Андижанский государственный технический институт, ассистент

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению лексико-семантических аспектов представления терминологических единиц в базе данных. В работе анализируются лингвистическая природа терминов, принцип монсемии, а также роль семантических отношений, таких как антонимия, синонимия и омонимия, в терминологической системе. Результаты исследования показывают, что антонимия является естественным и необходимым явлением в терминологии, синонимия обладает сложным и дискуссионным характером, тогда как омонимия может вызывать неоднозначность в научной коммуникации. Также освещаются принципы представления терминов в лингвистических базах данных.

Ключевые слова: терминология, лексико-семантические отношения, антонимия, синонимия, омонимия, монсемия, терминологическая система, база данных, лингвистический анализ.

LEXICAL-SEMANTIC ASPECTS OF REPRESENTING TERMINOLOGICAL UNITS IN A DATABASE

Abdukhalimov Abdulaziz Abdumutal ogli
Andijan State Technical Institute, Assistant

Abstract

This study is devoted to examining the lexical-semantic aspects of representing terminological units in a database. It analyzes the linguistic nature of terms, the principle of monosemy, and the role of semantic relations such as antonymy, synonymy, and homonymy within the terminological system. The findings indicate that antonymy is a natural and necessary

phenomenon in terminology, synonymy is complex and controversial, while homonymy can cause ambiguity in scientific communication. The study also outlines the principles of representing terms in linguistic databases.

Keywords: terminology, lexical-semantic relations, antonymy, synonymy, homonymy, monosemy, terminological system, database, linguistic analysis.

Terminologiya nafaqat lugʻaviy birliklar va maʼno tizimini oʻz ichiga oladi, balki lingvistik asos sifatida ham xizmat qiladi. Amaldagi terminlar qoʻllanish jarayonida maʼlum oʻzgarishlarga duch kelishi mumkin. Terminlar oddiy soʻzlar emas; aksincha, ular tushunchalarni nomlash va aniqlash qobiliyatiga ega boʻlgan maxsus leksik birliklardir. Shu sababli odamlar oʻrtasidagi kundalik muloqotda mavjud boʻlgan dinamika terminlarga ham taalluqlidir [1; 12-b.]. Shu nuqtayi nazardan, terminlarning noaniqlik, omonimiya, sinonimiya va antonimiya kabi xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Terminologik lugʻatdagi semantik jarayonlar umumiy adabiy lugʻatda uchramaydigan oʻziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Terminologiyaning semantik jihatlari N. V. Artemova [2; 50-b.], G. G. Babalova [3; 55-b.], T. L. Kandelaki [4; 65-b.], L. M. Vasilyeva [5; 75-b.] va T. A. Kudinova [6; 85-b.] asarlarida oʻrganilgan.

Semantik xususiyatlardan antonimlik alohida eʼtiborga loyiq boʻlib, u leksik tizimda muhim oʻrin tutadi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, qarama-qarshi belgilarga asoslangan soʻzlar oʻrtasidagi munosabatlar juda keng tarqalgan va boshqa muhim lingvistik hodisalar bilan bir qatorda koʻrib chiqiladi. Antonimlar deb nomlanuvchi qarama-qarshi maʼnolarga ega soʻzlar leksik birliklarning yaxlit mikrosistemasini hosil qilish uchun kuchli semantik aloqalarni oʻrnatadi. “Antonimlar tabiatda uchraydigan turli xil narsa, material va hodisalarning xususiyatlari, afzalliklari, kamchiliklari, shakli va hajmini taqqoslash natijasida yuzaga keladi” [7; 75-b.]. Antonimiya kategorik leksik-semantik munosabat boʻlib, unda turli xil soʻzlar qarama-qarshi maʼnolarni ifodalaydi. Bu antonimlarning leksik-semantik kategoriyasini aniqlash uchun asosdir. Leksik birliklar qarama-qarshi maʼnolarga ega boʻlgan turli leksemalardan iborat boʻlsa, ular antonimlar deb tasniflanadi.

Qarama-qarshilik tushunchasi nafaqat adabiy tilda, balki terminologiyada ham mavjud. Olimlar terminologik antonimiya haqida turli xil qarashlarga ega boʻlsalar-da, terminologik tizimdagi antonimiya hodisasi odatda keskin munozaralarga sabab boʻlmaydi. Soʻzlar orasidagi antonimiya munosabatlari stilistik bezak vositasi yoki badiiy instinkt mahsuli emas, balki qarama-qarshi hodisalarni aniq farqlash uchun moʻljallangan obyektiv til hodisasidir. Shu sababli antonimik munosabatlar terminlarning tabiiy xususiyatiga xos boʻlib, terminologiyaning asosiy tamoyillariga zid kelmaydi.

Terminologik antonimlar aniqlik va uslubiy betaraflik bilan ajralib turadigan xos xususiyatlarga ega. Antonimlarning qarama-qarshiligini tadqiq qilgan olimlar koʻpincha oʻz xulosalarini ilmiy tushunchalarning semantik farqlari asosida shakllantiradilar: bu tushunchalarning mohiyati oʻzi antonimik juftlarni vujudga keltirish uchun asos yaratadi. Shuning uchun V. P. Danilenkoning nuqtayi nazari ayniqsa eʼtiborga loyiqdir: “Fan tilining soʻz boyligi antonimiyani umumiy adabiy tilga qaraganda bir xil darajada namoyon etadi. Bu ilmiy tushunchalarning ichki tabiati bilan bogʻliq” [8; 88-b.]. Boshqacha aytganda, antonimiya fan tilida tasodifiy emas, balki ilmiy bilimning mantiqiy tuzilishidan kelib chiqadigan zaruriy hodisadir. Har bir ilmiy soha oʻzining antonimik juftlariga ega: fizikada “tortish – itarish”, kimyoda “oksidlanish – qaytarilish”, tilshunoslikda “assimilyatsiya – dissimilyatsiya” kabi terminologik antonimlar ilmiy tushunchalarning qarama-qarshi qutblarini aniq ifodalaydi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga koʻra, tilshunos va terminologlar terminlarning tabiati bilan bogʻliq asosiy talablardan biri sifatida ularning bir maʼnoliligini, yaʼni monosemiyasini taʼkidlaydilar. Bu

talabning mohiyati shundaki, har bir termin ma'lum bir ixtisoslashgan soha doirasida yagona, aniq tushunchani ifodalashi va boshqa terminlar bilan sinonimik munosabatga kirmasligi kerak. Boshqacha qilib aytganda, terminologik birlik o'z sohasi chegarasida faqat bitta ilmiy konsepsiyaga ishora qilishi lozim. Agar termin bir necha ma'noga ega bo'lsa yoki boshqa terminlar bilan sinonimlik munosabatida bo'lsa, bu ilmiy aloqada noaniqlik va tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi.

Masalan, "yadro" termini fizika sohasida atom tuzilishining markaziy qismini bildirsa, biologiyada hujayraning tarkibiy qismini, tilshunoslikda esa gapning asosiy bo'g'inini anglatadi. Biroq har bir soha doirasida bu termin faqat o'sha sohaga xos yagona tushunchani ifodalaydi. Bu holat terminologiyaning monosemiya tamoyiliga misol bo'la oladi.

Muhokama

Terminologiyada sinonimlarning mavjudligi ko'pincha nomaqbul hodisa sifatida baholanadi. Biroq O. Axmanova va G. Agapova kabi ba'zi olimlar terminologik sinonimiya ehtimolini butunlay inkor etmaydilar va muayyan sharoitlarda uning mavjudligini tabiiy deb hisoblaydilar [9; 105-b.]. D. Lotte esa sinonimiya terminologiyada bo'lmasligi kerak, deb hisoblaydi [10; 70-b.]. Biroq keyinchalik tadqiqotchilar umumiy adabiy tilga xos xususiyatlarni, shu jumladan sinonimiyani, ixtisoslashgan atamalar orasida ham uchratish mumkinligini qayd etdilar [11; 130-b.].

V. P. Danilenko terminologik sinonimiyaning namoyon bo'lishi va sabablarini ko'rib chiqib, "terminologiyada sinonimiya boshqa til tizimlariga qaraganda boshqacha ishlaydi. Mahalliy va xorijiy turli xil so'zlar, sinonim iboralar bilan bir qatorda, sinonim munosabatlarni shakllantirishi mumkin", deb ta'kidlaydi [12; 73-b.].

So'nggi paytlarda sinonimiya terminologik tizim rivojlanishining dastlabki bosqichi emas, degan fikr paydo bo'ldi. Aksincha, bu ilm-fan evolyutsiyasiga ishora qiladi: "tilda ko'plab nominativ iboralarning mavjudligi mental tuzilmalarning moslashuvchanligini aks ettiradi; shuning uchun sinonimiya kelib chiqishni emas, balki ilmiy fikrning rivojlanishini anglatadi". Shu bilan birga, S. V. Grinyov ushbu hodisaga ishonchli ilmiy izoh berib, "termin va tushunchalar o'rtasidagi nomuvofiqlikning bir shakli terminlarning sinonimiyasidir. Terminologiyada sinonimiya muammosi, bu ma'lum bir tushunchaga murojaat qilish uchun ko'plab ixtisoslashgan leksik birliklardan foydalanishni o'z ichiga oladi, bu sohadagi muhim va asosiy muammodir", deb fikr bildiradi. Muayyan ilmiy fanning terminologiyasi inson tafakkuri va tushunchalarining rivojlanishi bilan birga taraqqiy etadi. Ilmiy sohada konseptual asosni aniq ifodalash uchun terminlar ilmiy tushunchalarga to'liq mos kelishi juda muhimdir. Terminlarning aniqligiga intilish ularning ishonchliligi uchun muhim hisoblanadi. Terminologiya umumiy adabiy til bilan o'zaro bog'liq bo'lib, tildagi o'zgarishlar ko'pincha terminologiyada ham o'z aksini topadi. Biroq "bir termin – bir tushuncha" tamoyili terminlarni qo'llash va ishlatishda har doim ham inobatga olinmaydi, bu esa terminologik omonimiya holatlarini keltirib chiqaradi. Terminologik omonimiya hodisasi zamonaviy tilshunoslikda nomaqbul deb baholanadi, chunki u ilmiy aloqada noaniqlik va tushunmovchiliklarni yuzaga keltiradi.

Terminologik omonimiya adabiy tildagi omonimiyadan bir qator jihatlar bilan farqlanadi. L. A. Novikov terminologik omonimlarga xos bo'lgan ikkita asosiy belgini ajratib ko'rsatadi: birinchidan, ular semantik jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan, mutlaqo mustaqil ta'riflarga ega; ikkinchidan, ular turli terminologik tizimlar, ya'ni har xil fan sohalar doirasida faoliyat ko'rsatadi va har bir tizimda o'ziga xos ma'noga ega bo'ladi. Tilshunoslar terminologik omonimiyaning ikki asosiy turini farqlaydilar: fanlararo, ya'ni tarmoqlararo omonimiya va ichki, ya'ni sohaviy omonimiya. Fanlararo omonimiya bir xil shakldagi terminlarning turli fan sohalarida har xil ma'nolarda qo'llanilishini anglatadi. Ichki omonimiya esa bir xil shakldagi terminlarning bitta fan yoki soha doirasida turli tushunchalarni ifodalashini bildiradi.

Shundan ko'rinadiki, terminologiyada sinonimiya, dubletlik, omonimiya va antonimiya kabi paradigmatic munosabatlarni ilmiy jihatdan tahlil qilish murakkab nazariy va amaliy

masalalarni hal etishni talab qiladi. Har bir munosabat terminologiya tizimiga o'ziga xos ta'sir qiladi va ularni tartibga solish terminologiyani standartlashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

An'anaviy ta'rifga ko'ra, ma'lumotlar bazasi "bir yoki bir nechta ilovalar uchun optimal foydalanish imkonini beruvchi ma'lumotlar to'plami"dir. Ma'lumotlar bazasi nafaqat leksik birliklarni, balki ular bilan bog'liq bo'lgan turli lingvistik ma'lumotlarni, masalan, ularning so'z turkumiga mansubligi, ma'lum ma'nolarga ega leksik-semantik variantlari va ixtisoslashgan sohalarga tegishli hosilalarini ham o'z ichiga oladi. Ushbu ixtisoslashtirilgan lug'at ma'lumotlar bazasi foydalanuvchilarga ma'lum xususiyatlar to'plamiga ega obyektlarni aniqlashga qaratilgan so'rovlar yordamida leksemalarni qidirishga imkon beradi. Tegishli so'rovlarni shakllantirish orqali foydalanuvchilar turli maqsadlarga erishishlari mumkin. Har bir ma'lumotlar bazasi foydalanuvchisi tegishli funksiyalarni birlashtirib, o'ziga xos ehtiyojlariga mos keladigan yangi so'rovlarni yaratishi mumkin. Ko'pgina leksik birliklar umumiy va terminologik ma'noga ega. Lug'atlarda bu birliklar ko'pincha turli yo'llar bilan, masalan, ulardan foydalanish sohasini ko'rsatish, qalin harflar bilan terminologik birikmalarni ajratib ko'rsatish yoki frazeologik birliklarni aks ettirish orqali belgilanadi. Binobarin, lingvistik ma'lumotlar bazasi berilgan tilning barcha elementlarini har tomonlama aks ettiradi, ular ko'rib chiqilayotgan leksikada ixtisoslashtirilgan lug'atlarga kiritilgan. Ekspert baholari, terminlarni ixtisoslashtirilgan lug'atlarga, texnologik xaritalarga, korxonalarining me'yoriy hujjatlariga kiritish, shuningdek, texnik matnlarda ta'riflar yoki tushuntirishlarning mavjudligi – bularning barchasi terminologik leksikani tanlash mezonlari bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jabagiyeva G. Z. Tarjima turlari // Zamonaviy tabiiy fanlar yutuqlari. — 2014. — № 12–5. — B. 657–660.
2. Artemova N. V. Zamonaviy rus tilida fe'l leksikasining maydonli tashkiloti. — Moskva: Prometey, 2003. — 159 b.
3. Babalova G. G. Kompyuter terminologiyasining tizimli-aspektual funksionalligi: filol. fan. doktori dissertatsiyasi. — Moskva, 2009. — 380 b.
4. Kandelaki T. L. Terminlarning semantikasi va motivatsiyasi. — Moskva: Nauka, 1977. — 167 b.
5. Vasilyev L. M. Semantik maydonlar nazariyasi // Tilshunoslik masalalari. — 1971. — № 5. — B. 105–113.
6. Kudinova T. A. Biotexnologiya soha tilida ko'p komponentli terminlarning struktur-semantik xususiyatlari: filol. fan. nomz. dissertatsiyasi. — Oryol: Oryol davlat universiteti, 2006. — 245 b.
7. Bolganbayevich A., Kaliyevich G. Zamonaviy qozoq tilining leksikologiyasi va frazeologiyasi: o'quv qo'llanma. — Almati: Sanat, 1997. — 256 b.
8. Kulikova I. S., Salmina D. V. Metalingvistika asoslari (lingvistik terminologiyaning tizimli, leksikografik va kommunikativ-pragmatik jihatlari). — Sankt-Peterburg: SAGA, 2002. — 352 b.
9. Axmanova O., Agapova G. Terminologiya: nazariya va metod. — Moskva: Davlat universiteti, 1974. — 205 b.
10. Lotte D. S. Ilmiy-texnik terminologiyani shakllantirish asoslari. — Moskva: SSSR FA, 1961. — 168 b.
11. Tkacheva L. B. Ingliz terminologiyasining asosiy qonuniyatlari. — Tomsk: Tomsk universiteti nashriyoti, 1987. — 200 b.
12. Kulikova I. S., Salmina D. V. Metalingvistika asoslari (lingvistik terminologiyaning tizimli, leksikografik va kommunikativ-pragmatik jihatlari). — Sankt-Peterburg: SAGA, 2002. — B. 73.